

Amazonkalar hyýalmy ýa hakykat?

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Amazonkalar hyýalmy ýa hakykat? AMAZONKALAR HYÝALMY ÝA HAKYKAT?

Türkmenistandaky halklar skifleriň ýaşan zamanasyndan-da öň aýala hudaý hökmünde tagzym edipdirler. Gadymkylaryň ene-hudaýa goýan hormaty mis asyryna we bürünç asyryna (b.e. çenli IV-II müň) degişli heýkeljiklerde öz beýanyny tapypdyr. Heýkeljikler gödek ideallardan başlap, has kämil görnüşe eýe bolmagyň ewolýusiýasyny geçipdirler. Biz şu kultuň Gerodotyň ýaşan zamanasynda-da öz ähmiýetini ýitirmändigini görýäris. Ol Tabitini (Gestiýany) skif panteonyň (bir diniň hudaýlarynyň jemi) iň esasy hökmünde görkezipdir. K.W.Treweriň pikirine

görä, Tabitiniň (''tab'' – ''yşyk'', ''ýalkym'' gün) obrazy hudaý Anahita tagzym edilmegiň esasy özenini düzdi.

B.e. çenli II arasynda-b.e. I asyrynda hudaý aýal beýik mertebeli aýalyň keşbine eýe bolupdyr. Orta Aziýanyň territoriýasynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri netijesinde tapylan hudaý aýallaryň heýkeljagazlarynyň ýüz keşpleri kellä geýilen zatlar, bezegler bir-birinden düýpgöter üýgeşik gelip dur we olary Mariananyň Baktriýananyň, Sogdiananyň, Horezmiň Beýik hudaýlary diýen ýaly toparlara bölmek bolar. Üstesine-de Merwden tapylan heýkeljiklerde kellä geýilýän zatlaryň börüklerine çalymdaşdygyny aýtmak gerek.

Aýal hudaýlaryna tagzym edilmeginden daşgary orta aziýaly skiflere aýalyň sosial ýagdaýy belent orna eýe bolupdyr. Biziň günlerimize pars patyşasy Kiriň saklaryň patyşasy Amorgy ýesir alyşy hakyndaky gürrüň gelip ýeten. Amorgyň aýaly Sparetra erkeklerden we zenanlardan ybarat goşuna baş bolup, Kire garşy söweşde üstün çykýar we Amorgy azat edýär. Şondan soň, pars patyşasy saklar bilen ylalaşyk baglaşmaga howlугypdyr. Gerodot skifleriň başga bir taýpasy bolan massagetleriň patyşa aýaly Tomirisiň adyny görkezýär. Tomirisiň ýolbaşçylygyndaky goşun şol Kiriň goşunyny derbi-dagyn edýär. Tomiris eýelenen derini adam ganyndan dolduryp Kiriň kellesini şoňa sokmagy buýrupdyr. Bu onuň ''gözüni gandan doýurmak'' üçin edilen eken.

Saklaryň zenanlary öz ärleri bilen urşuň ähli güzaplaryny deň çekipdirler diýip gürrüň berýärler. Söweş mahaly olar bilgeşleýinden yza çekilen bolup, atyň üstünden ok armagy başarypdyrlar. Erkekleriňem şeýle tärde söweşeni bolupdyr. Saklaruň patyşa aýallarynyň arasynda batyr Zariananyň adyny-da tutýarlar. Ol birgiden şäher hem gurduran eken. Parfiýalylaryň patyşasy Mitridat I-niň (b.e. çenli 171-138 ýý.) gyzy Rodoguna hakyndaky hekaýat hem dilden-dile geçip gelýär. Siriýanyň patyşasy Dmitriý Rodogunanyň adamsy bolupdyr. Bir gezek Rodoguna hammamda suwa düşüňip duran mahaly, paýtagty duşmanlar gabapdyrlar. Ol saçyny ýetişibildiginden düýrläp, ýeňişden soň ony oňat ýuwjakdygyna kasam edipdir-de, ata atlanypdyr. Soňra ol goşuna baş bolup, duşmana garşy eňipdir. Duşman kül-peýekun edilipdir. Rodogunanyň edermenligine parfiýanlaryň arasynda uly hormat goýlupdyr. Hatda onuň keşbi Arşakidleriň familiýasyna degişli möhürlerde-de şekillendirilipdir.

Orta Aziýaly skiflerde zenanlaryň özlari är saýlamaga

ygtyýarly eken. Mysal üçin aýdanymyzda, patyşa Amorg tarapyndan guralan toý dabarasy mahalynda, onuň gyzy gelen myhmanlaryň haýsy-da bolsa birine altyn käsä guýlan şeraby bermeli eken. Şeýlelikde, onuň kime göwün berendigi äşgär bolupdyr. Sada skiflerde başgaçarak nika dessury ýörgünli bolupdyr. Bu barada grek awtory Klawdiý Edian (b.e. II-III a.a.) ''Dürli hekaýalarda'' şeýle gürrüň berýär. ''Saklaryň biri öýlenmekçi bolsa, ol ilki gyz bilen göreşmeli bolupdyr. Eger gyz üstün çykan halatynda, ýeňilen onuň ýesiri bolup galýar we gyzyň buýruklaryna doly boýun bolýar, ýigit gyzdan diňe üstün çykanda oňa eýelik edýär''. Şu dessuryň käbir taraplary ''Oguznama'' eposynda saklanyp galypdyr. Biziň pikirimizçe, şu dessur türkmenleriň urugbaşysy Salyr Gazan hakyndaky hekaýatyň özenine-de girizilipdir.

Skif taýpalary bilen garyndaş bolan sarmatlaryň-da zenanlary uruş hereketlerine gatnaşypdyrlar. Olar esasan entek durmuşa çykmadyklardan ybarat eken. Amazonkalar baradaky hekaýatlary hut sarmatlar bilen baglanyşdyrýarlar.

Gerodot özüniň ''Taryh'' atly eserinde, amazonkalaryň ellinler bilen söweşip, olaryň gämilerini basyp alandyklaryny hem-de gämilere erk edibilmän, skifleriň ýurdunyň kenarlaryna gelip durandyklaryny gürrüň berýär. Olar şol ýerde at sürüsini ele salyp, dözümsizlik etmän, olara garşy ýöriş guraýarlar. Gazaply söweşde amazonkalar jeň meýdanynda köp sanly jesetleri galdyryp, yza çekilýärler. Skifler şonda zenanlar bilen urşandyklaryny bilipdirler hem-de olary öldürmän, gaýta bu batyr zenanlara öýlenmek we ýaran edinmek barada belli karara gelipdirler. Skifler bir topar ýaş ýigitleri amazonkalaryň ýanyna iberýärler. Olar amazonkalaryň ýerleşen ýerine gelip, kän bir daşlaşman goş tutunypdyrlar. Ýigitleriň uruşmak niýetiniň ýokdugyna göz ýetirlenden soň zenanlar olary gadyrly garşylaýarlar.

Olar birek-biregiň dilini tapsalar-da, zenanlar skifleriň ýurduna ýaşamaga meýil bildirmändirler. Amazonkalar eger ýigitler öz taýpalaryndan bölünip aýrylsalar, diňe şonda olara durmuşa çykmaga razylyk berjekdiklerini aýdýarlar. Ýigitler muňa razy bolýarlar. Gerodot şu gürrüňini dowam etmek bilen, bularyň gündogarlygyna gidendiklerini we häzirki ýaşaýan ýerlerine gelip ornaşandyklaryny aýdýar.

Arheologlar skif depelerinde gazuw-agtaryş işlerini geçirenlerinde harby lybasda jaýlanan zenanlara kän gabat

geldiler. Olaryň gapdalynda ýarag: demir gylyç, naýza, sagdak tapylypdyr. Munuň özi amazonkalar baradaky gürrüňleriň boş däldigini görkezýär.

Gerodotyň görkezmegine görä, amazonkalary Kaspi ýakasynda ýaşaýan halklaryň arasyndan gözlemek gerek. Barlagçy W.S.Zaletaýew türkmen gyzlarynyň kümüş şaý-seplerine ünsi çekmek bilen, bularyň söweşjeň amazonkalaryň harby lybasyna diýseň çalymdaşdygyny belleýär. Türkmen gyzyňyň ýokarysy gümmez şekilinde kümüşden asylýan bezegli gupbasy söweş şlýomyny ýadyňa salýar. Bu şlýomyň iki ýanyndan, çekgäniň ýokarysyndan, plastika görnüşli şelpeler-çekelik dakylýar, bular kelläni iki tarapdan-da goraýar. Ýeňse tarapy nagyş salnan galyň plastika we çelpeler-ýeňselik ýapýar. Gyzyň eginlerini yzdan tegelek, goza şekilli bezbent goraýar. Bezbent söweş galkanyny ýada salýar. Boý we döş bolsa, gün şekilli disk-gülyaka bilen goralýar, köplenç halatda boýna kümüş halka-bukaw dakynylýar. Ol maşat gaşly ýasy plastina bilen ön tarapdan berkidilýär.

Döşe dakynylýan şaý-seplerden çapraz-çaňňa has köp duşulýar. Çapraz çabydyň ýakasyna dakylýan gulply apbasydyr. Çaňňa çaprazyň aşagyndan asylan pişme şekilli şelpeli bezeg şaýydyr. Bular döşi tä bile çenli örtýär. Çapraz-çaňňanyň söweşjeň aýalyň sowudy bilen meňzeşdigine göz ýetirmek kyn däl. Bilezikleri alyp göreniňde söweş lybasyna degişli detallar bilen meňzeşliginiň bardygyny aňmak bolýar. Bilezikleriň käbiriniň boýy 14 santimetre ýetýär.

Diýmek, türkmen gyzlarynda her gün diýen ýaly, edermen gyzlaryň-atlylaryň söweş lybasyny görmek bolýar.

Gökdepe urşundan soň (1881 ýyl) bu ýerde rus häkimiýeti tarapyndan muzeý guralypdyr. Muzeýde ''Amazonkalaryň söweş-lybaslary'' atly sergide türkmen zenanlarynyň bezeg şaý-sepleri görkezilipdir.

Görnüş-i ýaly, köp sanly alamatlar boýunça Türkmenistany gadymy skif ilaty bilen häzirki zaman türkmenleriniň arasynda gös-göni baglanyşygyň bardygy ýüze çykýar.

Şu maglumatlaryň ählisi barlagçylara skiflerde, massagetlerde, sarmatlarda matriarhat gatnaşyklaryň bolandygyny ynamly aýtmaga doly esas berýär. Bu barada Gerodotyň işine bellikdede aýdylýar. Türkmenistan SSR-niň taryhynda-da hut şeýle garaýyş öz beýanyny tapýar. Şonda F.Ý.Koske patyşa aýallar (ýöne nämüçindir bu goşa dyrnaga alnypdyr) baradaky

maglumatlara esaslanyp, matriarhyň galyndylaryna entegem duşulýar diýen netijä gelýär.

Düzümine gadymy skif we sarmat taýpalary goşulan orta asyr türkmenlerinde aýallar giň hak-hukuga eýe bolupdyrlar. ''Oguznamada'' Bugranyň aýaly Burla Hatyn barada gürrüň berilýär. Şonda Ibn Fadlanyň (XI asyr) oguzlarda patriarhal gatnaşyklaryň ymykly ornaşandygyny belländigine garamazdan, Bugranyň aýalynyň döwlet işlerine degişli permanlary çykarandygy aýdylýar.

Abul-Gazynyň ''Türkmenleriň şejeresinde'' ''Oguz ilinde beg bolan gyzlar hakynda'' diýen hekaýa aýratyn orun bermegi-de ýönelige dälidir. Onda şeýle diýilýär: ''Türkmenleriň atly-abraýly adamlary we bagşylary taryhdan azda-kände habarly bolansoňlar, şuny gürrüň berýärler: ýedi sany gyz tutuş oguz ilini özlerine tabyn edip, köp ýyllap beglik edipdirler. Olaryň birinjisi □ Altyn Gözeli, Suňduz baýyň gyzy we Salyr Gazan alpyň aýaly boýy uzyn Burla eken. Ikinjisi □ Barçyn Salur, Karmyş baýyň gyzy, Biýeken alpyň aýaly, Başinjisi-de Günin Görkli Ýeman baýyň gyzy Garkyn Gonak alpyň aýaly, Altynjy □ Kerçe Bulady, Alp Arslanyň gyzy Kestan Gara alpyň aýaly, ýedinjisi □ Kugadly Kynyk baýyň gyzy, Dudal baýyň ogly Kymaçyň aýaly''.

''Däde Gorkudyň kitabynda'' bolsa, Salyr Gazanyň aýaly barada gürrüň berilýär. Ol 40 sany gyza baş bolup, ogly Orazy halas etmegiň ugruna çykýar we duşmana garşy söweşde oguz begleri bilen deň gatnaşýar: ''Uzyn boýly Burla hatyn gäwirleriň gara baýdagyny gylyç bilen kesip ony ýere taşlady''.

Sarmatlaryň zenanlaryň azatlygy barada gürrüň □ olaryň entek gyzlyk döwrüne degişlidigini aýtmak gerek. Zenanlar durmuşa çykanlaryndan soňra harby iş bilen meşgullanmaýarlar. Ýöne zenanlaryň söweşlere gatnaşmagyny harby-çarwa haldaky durmuşyň ähli aýratynlyklarynyň öz täsirini ýetirip durandygy bilen düşündirmek bolar. Onsoňam çarwalar we ýarym çarwalar uzak ýerlere ýöriş edenlerinde, öýlerinde goýup giden çaga-çugalaryny goramak üçin kän bir adam galdyryp bilmändirler. Şoňa görä-de, şu şertlerde galan zenan maşgala eli ýarag tutmaga we ýagyny gaýtarmaga öwrendikli bolupdyr. Hut şunuň özi-de, aýalyň maşgal goragçysy saýlandygyny doly tassyklaýar. Şu gadymy skif-sarmat dessurynyň türkmen taýpalarynda-da saklanyp galandygy gürrüňsizdir. Mysal üçin aýdanymyzda, 1859-njy ýyldaky Merw urşunda türkmenleriň ýeňmegine zenanlar hem

az rol oýnamandyrlar.

40 müň adamly, 32 sany toply, Myrat Mürzäniň baştutanlygynda pars goşuny Merwde bukulan türkmenleriň ýoluny baglapdyr. Şäheriň daş-töweregini gaban parslar goş basypdyrlar. Bu ýere diňe azyk-owkat we haryt getirýän aýallar goýberilýän eken. Ýaňky goşda aýallaryň sany gün-günden artypdyr. Ahyry bir gün goşunyň lagerinde birnäçe müň zenan jemlenipdir. Duşman muny aňmandyr. Haçan-da, yşarat edilende, türkmen zenanlary başatgyçlarynu taşlap, hiç bir zady oslamaýan duşmana elleri gamaly topulypdyrlar. Zenanlaryň arasynda erkekler hem bar eken. Bular hem duşmana dözümlü örşipdirler. Şol bir wagtyň özünde daş-töweregi pugta berkidilgi lageriň iki tarapyndan-da türkmenler çozupdyrlar. Diňe bir bölek atlylara sypmak başartdy diýäýmeseň, galanlary jeň meýdanynda galypdyr ýa ýesir alnypdyr.

1881-nji ýylda W.A.Tugan Mürze Baranowskiý şeýle ýazypdyr: ''Teke zenanlarynyň özüne göwni ýetýänleri çozuşlarda erkeklerden pes oturmandyrlar we ýaragy diýseň ezber ulanypdyrlar. Olar çagalygyndan at münmäge öwrendikli, birsydyrgyn işiň netijesinde muskullary güýçli eken''. Şoňa görä-de, olar islendik urşunda jigide güýçde we ezberlikde taý gelipdirler.

Sähra amazonkasy ýany gylyçly, bili tutuşlygyna ýaragly, egni tüpeňli, uzyn saply gamaly we naýzaly, atyň üstünde okdurylyp barşyna täsin we özboluşly tomaşa görkezýär. Ýaga garşy mert duran amazonkalaryň han göterilen gezeklerine-de gabat gelinýär. Amazonkalara çalymdaş zenanlar türkmenleriň beýleki taýpalarynda-da bolupdyr.

Şu ýerde yslamyň ýowuz kada-kanunlaryna garamazdan, Orta Aziýadaky halklaryň arasynda diňe türkmenlerde zenanlaryň özlerini has erkin alyp barandygyny aýtmak gerek.

XIX asyrda gökleňleriň arasynda bolup gören A.I.Knýaşko şeýle ýazgy galдыrypdyr: ''Hojalyk işine gezek gelende, zenan has köp ygtyýarly bolupdyr, gökleň maşgalasy bilen maslahatlaşmazdan, haýsydyr bir zady satuwa çykarmaýar, ogul öýerilen ýa-da gyz çykarylanda-da, enäniň razylygy hökmany bolupdyr''.

1885-nji ýylda N.Latkiniň aýdan sözlerini hem gaýtalamak artykmaçlyk etmese gerek. Ol şeýle diýýär: ''Teke zenany musulman Aziýanyň özge ýerlerindäki ýaly öz äriňiň guly däldir, ol adamsy bilen deň derejede grafdan we syýasy

hukuklara eýedir. Ol çadra bilen öz ýüzüni gizlemeýär: ol diňe bir maşgalada täsirli bolmak bilen çäklenmän, jemgyýetçilik işlerine-de içgin gatnaşýar; beýlekiler bilen deň derejede oňa-da gulak asylýar. Aziýanyň hatda Ýewropanyň halklary bilen deňeşdireniňde-de bu babatda türkmenleriň has öňe gidendiklerini aýtsa bolar''.

Şu maglumatlaryň ählisi, biziň pikirimizçe, türkmen zenanlarynyň söweşe ukyply häsiýetini doly açyp görkezýär.

Öwez GÜNDOGDYÝEW.

''Owadan'' žurnaly, 1994, No: 6. Taryhy makalalar